

کتیبه‌نگاری آیات قرآنی بر مناره‌های سلجوقی*

مجید ساریخانی^۱، اکبر شریفی‌نیا^۲، طیبه شاکرمی^۳

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه شهرکرد

۲- کارشناس ارشد باستان‌شناسی- دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)

۳- دانشجوی کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر، دانشگاه پیام نور

چکیده

در گستره وسیع فرهنگ و هنر اسلامی، معماری تجلی‌گاه حضور و وجود آیات الهی، سخنان اولیاء و انبیاء الهی است. این گونه ابنیه همچون مسجد و مناره را می‌توان بارزترین آثاری دانست که اندیشه اسلامی در ساخت و تزئین آن‌ها تأثیرگذار و متبلور گشته است. مناره‌ها از جمله آثاری است که با کاربری دینی و غیردینی (محل اذان‌گویی و وابسته به بناهای مذهبی یا میل راهنما) مزین به نقوش متنوع هندسی، کتیبه‌ای و... است. هدف اصلی این پژوهش بررسی و تبیین جایگاه کتیبه‌نگاری در تزئینات مناره‌های سلجوقی است. سؤال پژوهش عبارت است از اینکه آیات الهی نقش شده بر مناره‌های سلجوقی بازگوکننده کدام مفاهیم و مضامین دینی است؟ چهارچوب پژوهش بر این فرضیه استوار است که هنرمندان در کتیبه‌نگاری مناره‌های سلجوقی همچون مناره چهل‌دختران، مناره گار، مناره زیار، مناره ساربان و ... با به‌کارگیری آیات الهی چون هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ، هُوَ غَفُورٌ رَحِيمٌ، اللَّهُ رَبِّي، اللَّهُ أَكْبَرُ، آیه الکرسی و ... ضمن بازگو کردن صفات مطلق خداوند و تأکید بر آن‌ها، ترکیبی هدفمند از ارتفاع مناره‌ها به همراه مضمون کتیبه‌هایی که حاکمیت خداوند را بر جهان تأکید می‌کند، در نظر داشته است. مناره‌های دوره اسلامی که در نگاه عرفانی و حکمی، ستون‌هایی میان زمین و آسمان تعبیر و تفسیر می‌شوند، فضاهایی‌اند که نگاه مخاطب را به علت مرتفع بودن آن‌ها از زمین به سمت آسمان هدایت می‌کنند. هنرمندان طراح این بناها با به‌کارگیری جملات و آیات دینی که متذکر صفات مطلق خداوند و نشان‌دهنده حاکمیت پروردگار بر هستی است، نگاه مخاطب را در این سیر صعودی بارور و در نهایت ذهن مخاطب را با اندیشه‌ای که حاکمیت الهی را هشدار می‌دهد در نقطه پایانی ارتفاع مناره‌ها به سمت آسمان متوجه می‌سازد. بنابراین می‌توان بیان داشت که، مضمون کتیبه‌های دینی و الهی نقش شده بر روی مناره‌ها، در ارتباط مستقیم با اصل ارتفاع در مناره‌های دوره اسلامی و مناره‌های دوره سلجوقی مورد مطالعه است. این پژوهش به روش توصیفی، تحلیلی و مطالعات آن به صورت کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، مناره، کتیبه‌نگاری، صفات مطلق خداوند.

1. Email: sarikhanimajid@yahoo.com

2. Email: akbarsharifinia@yahoo.com

3. Email: m.shakarami65@gmail.com

مقدمه

مناره یعنی جای نور (به طور واضح‌تر آتشفشان) و گاه کلمه مأذنه و برج راهنمایی نیز بر آن اطلاق می‌شود (زمانی، ۱۳۵۱: ۶۳). در تفسیر نمادین از مناره، به عنوان تجلی‌گاه نور الهی یا تصویر درخشش معنوی نیز استفاده شده‌است (همان: ۶۵). براساس منابع، ریشه‌یابی مناره‌ها در ایران پیش از اسلام، آتشدان‌ها و بعدها چهارطاقی‌های دوره ساسانی است. آتشدان‌های سنگی هخامنشی (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۸۷: ۱۹۶)، برج نورآباد یا میل اژدها از دوره اشکانی (کیانی، ۱۳۷۹: ۳۲۴) و چهارطاقی‌های ساسانی یا برج آتش فیروزآباد از دوره ساسانی (همان: ۳۲۴) از جمله نمونه‌هایی است که محققین آن‌ها را محل نگهداری آتش مقدس دانسته‌اند. در دین زرتشت آتش نشانه و رمز وجودی خداوند اهورامزدا (راه رسیدن به ذات حق باری‌تعالی است (آزاد، ۱۳۹۳: ۴۱). آتشفشان‌ها عموماً در مسیر راه‌های اصلی ارتباطی و گاهی در ارتفاعات مشرف بر جاده‌ها ساخته می‌شد (آزاد، ۱۳۸۴: ۲۰۰). بنابراین می‌توان گفت آتشفشان‌ها، علاوه بر جنبه عبادی خود، عملکرد علامت یا منار را نیز داشتند. از نظر برخی از محققان، احداث مناره‌های منفرد ایران، با عملکرد میل راهنما در قرون اول اسلامی به نوعی تداوم معماری برج‌های آتش قبل از اسلام ایران بوده‌است (فاضل، ۱۳۴۸: ۵۳). اطلاعات دقیقی از ساخت نخستین مناره‌ها در جهان اسلام در دست نیست. به نظر می‌رسد مسجد دمشق اولین مسجد مناره‌دار بوده‌است. در گوشه شمال‌شرقی مسجد شوش نیز شواهدی از مناره مدوری گزارش شده‌است (زمانی، ۱۳۵۱: ۶۷). در قرون اولیه اسلامی دو نظریه اصلی برای نقش مناره‌ها وجود دارد؛ نظریه اول، مبتنی بر حضور نور و روشنایی و تجلی‌گاه نور الهی و هدایت معنوی است و نظریه دوم براساس نقش علامت و راهنما بودن و هدایت مادی (میل خسروگرد واقع در سبزوار، میل زیار واقع در اصفهان و میل نادری واقع در نرماشیر بم) آن‌ها استوار است (آزاد، ۱۳۹۳: ۴۲-۴۱). بعدها بتدریج در مسیر کاروان‌های زیارتی، خیرین دارالضیافه‌هایی

برای اطعام زائران احداث می‌کردند و مناره‌ها نشان محل اطعام و اطراق مسافران می‌شدند (همان: ۴۲). مناره‌های مساجد ایران در قرون نخستین، مناره‌هایی منفرد و ساده و گاهی با فاصله از بنا همچون مسجد گلپایگان ساخته می‌شد. فرضیاتی که درباره شکل و هدف آن‌ها ارائه شده چندان وافی به مقصود نیست. آشکارا بعضی از آن‌ها مأذنه بوده و با مسجد ارتباط داشته است. برخی دیگر با کتیبه‌های مفصل، ارتفاع و کتیبه‌نگاریشان، براساس اعتقاد حامیانشان، نشان می‌دهد که این‌ها یا همانند نمازخانه‌های قرون وسطی و... بیان‌کننده سرسپردگی افراد، نمادهای خانوادگی و یا حتی اقامتگاهی در شهر بوده‌اند از سویی دیگر این‌گونه آثار را می‌توان نوعی راهنما و علامت برای راهنمایی مسافران که توسط شاه ساخته می‌شد، در نظر آورد (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۷۸: ۳۸۶-۳۸۵). در نهایت دوران سلجوقی اوج اعتلا و رشد مناره‌سازی در ایران است. در این دوره اعلام وفاداری به دین واقعی توسط حاکمان سنی معتقد سلجوقی سبب شد مناره‌سازی در کنار ساخت مسجد به بهترین وجهی برای بیان عقاید دینی به کار آید (هیلن‌براند، ۱۳۸۰: ۱۵۵-۱۵۲). هدف از این پژوهش مطالعه کتیبه‌نگاری آیات دینی بر مناره‌های سلجوقی است. تکرار و تأکید بر برخی جملات دینی در مطالعه اولیه کتیبه‌های این آثار سبب گردید که پژوهشی مستقل در این باره به عمل آید. در ادامه در ضمن توصیف برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های مناره‌های مورد مطالعه، براساس منابع کتابخانه‌ای و مقالات و کتب منتشر شده، تحلیلی بر آن دسته از آیات دینی خواهیم داشت که با مضامین مشابه در همه مناره‌ها به کار رفته‌اند.

پیشینه پژوهش

در رابطه با مناره‌ها و زمان پیدایش، معماری، معانی و کاربری آن‌ها می‌توان به پژوهش‌هایی چون؛ «منار و مناره تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران» نوشته عباس زمانی (۱۳۵۱)، «پیدایش مناره در اسلام» نوشته محمود فاضل (۱۳۴۸)، «بررسی سه مناره مهم دوره سلجوقی (چهل دختران،

تاریخانه دامغان و مسجد ساوه) نوشته میترا آزاد (۱۳۹۳)»، «مسجد و مناره گار» نوشته علیرضا جعفری‌زند (۱۳۷۷)»، «MINARET in Islamic Architecture» Kleiss, W, (2002) «MINARET in Iran, A Case Study on Evolutionary of Minarets of Isfahan, Katayoun Taghizadeh (2012)»، «آثار ایران» در دوره سلجوقی نوشته غلامعلی حاتم (۱۳۷۸)، «سیری در هنر ایران» نوشته آرتور اپهام پوپ (۱۳۸۷)، «معماری اسلامی» نوشته رابرت هیلن براند (۱۳۸۰)، «گنجینه آثار تاریخی اصفهان» نوشته لطف‌الله هنرفر (۱۳۵۰)، «آثار ملی اصفهان» نوشته ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی (۱۳۵۲) و ... اشاره کرد. در این پژوهش مناره های دوره سلجوقی که کتیبه‌های آن‌ها بدرستی قرائت شده انتخاب و تلاش می‌شود ضمن استخراج معنای این کتیبه‌ها، انتخاب آگاهانه آن‌ها را در تزیین مناره‌های دوره سلجوقی مورد بررسی و مطالعه قرار دهیم.

یافته‌های پژوهش

مناره علی

این بنا از مهمترین مناره‌های اصفهان محسوب می‌شود. مناره علی در گوشه شمال‌غربی مسجد علی و قرارداد وجه تسمیه آن نیز به علت مجاورت با این مسجد است (حاتم، ۱۳۷۸: ۶۵). چون قسمت خارجی تنه این مناره را در نزدیکی زمین جز از یک محل نمی‌توان دید تا اندازه‌ای می‌توان بیان داشت که مناره مزبور در ابتدا منفرد و بدون پایه بوده‌است. میله گرد آن به سه قسمت که هر یک از دیگری باریک‌تر است، تقسیم گردیده‌است. هر یک از این قسمت‌ها با گویبی تاج‌مانندی که در اصطلاح به آن نعلبکی می‌گویند، آرایش یافته‌است. ارتفاع کنونی مناره تا تاج اولی ۴۰/۳۵ متر، بخش وسط تقریباً ۷ متر و آنچه اکنون از قسمت بالا باقی است نیم متر ارتفاع دارد. بنابراین می‌توان بیان داشت که احتمالاً بلندی این مناره در اصل بیش از ۵۰ متر بوده‌است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۹۸). در سطح زمین قطر تنه مناره تقریباً ۶ متر و

کلفتی دیوار خارجی ۱/۴۵ متر و قطر ستون گرد درونی یا دکل مناره ۱/۶۰ متر است. بالای بخش اولی مناره زیر گیلویی تاج مانند مذکور در قسمت بالا، قطر تنه مناره ۲/۸۶ متر و قطر تنه و گیلویی روی تنه ۳/۸۵ متر و کلفتی دیوار ۵۸ سانتی‌متر و قطر ستون درونی یا دکل منار به ۳۲ سانتی‌متر تقلیل یافته‌است. بخش دوم به قطر ۲/۴۱ متر شروع گشته و کلفتی جدارش ۳۸ سانتی‌متر و قطر ستون درونی یا دکل ۳۲ سانتی‌متر است. محیط قاعده در سطح زمین ۱۶ متر، محیط مناره محاذی پشت بام مسجد علی ۱۵ متر، محیط نعلبکی مناره ۱۲/۸۰ متر، محیط قاعده منارچه که بر فراز مناره بنا شده‌است ۷/۷۵ متر، ارتفاع هر پله تا نعلبکی مناره ۳۵ سانتی‌متر، ارتفاع هر پله منارچه ۳۰ سانتی‌متر، تعداد پله‌های مناره از سطح زمین تا بالای منارچه ۱۶۴ پله است. پلکان آن معمولی است (همان: ۱۹۹، رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۴۳۰- تصاویر شماره ۱). این مناره از بالا به پایین شامل ۵ کتیبه است که بسیاری از کلمات آن فروریخته‌است؛ کتیبه اول به خط کوفی بنایی با کاشی فیروزه‌ای بر زمینه آجری است. این کتیبه تکرار جمله «لا اله الا الله» است. کتیبه دوم همانند کتیبه اول، به خط کوفی بنایی و با کاشی فیروزه‌ای در زیر مقرنس‌های مناره و تکرار جمله «الملک لله» است. کتیبه سوم به خط کوفی بنایی با کاشی فیروزه‌ای و شامل عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله» است. کتیبه چهارم به خط کوفی بنایی گچی بر زمینه شطرنجی مربع‌های بزرگ و عبارت «هو الله الذی لا اله الا هو» بیان شده‌است و کتیبه پنجم به خط بنایی با آجری برجسته بر زمینه گچی که هم سطح با بام مسجد است متضمن آیه ۱۸ سوره آل عمران «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» است (همان: ۴۳۱- طرح‌های شماره ۱).

و قطر ستون درونی یا به اصطلاح دکل وسط ۸۷ سانتی‌متر است. پهنای پلکانش به ۶۸ سانتی‌متر می‌رسد. پلکان آن به طور عادی معمولی است و دارای ۱۳۵ عدد پله است. مناره ساربان از پایین به بالا دارای هفت قسمت متمایز است: قسمت اول آن آجرچینی ساده است. قسمت دوم و سوم آن دارای تزئینات عالی آجری است، قسمت چهارم آن تاج اول مناره است که مقرنس‌های آجری توأم با کاشی فیروزه‌ای دارد، قسمت پنجم دارای تزئینات آجری است، قسمت ششم آن تاج دوم مناره است و قسمت هفتم آن تارک مناره است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۰۰، رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۴۲۱، حاتم، ۱۳۷۸: ۶۸-۶۹، تصویر شماره ۲). این مناره همانند مناره علی دارای تزئیناتی از کتیبه‌های بنایی و کوفی، آجرکاری با نقوش کاملاً هندسی و کاشی‌های فیروزه‌فام مانند معرق‌کاری تخمیری، مقرنس‌کاری در قسمت تاج مناره است که با اصول قطاربنندی احداث شده‌است. در کتیبه فوقانی تارک این مناره به خط کوفی فیروزه‌ای برجسته بر زمینه آجری عبارت «لا اله الا الله صادقاً مخلصاً محمد رسول الله» دیده می‌شود. کتیبه‌های دیگر زیر مقرنس‌ها شامل آیه ۳۳ سوره فصلت و اسامی پیغمبر (ص) و خلفای راشدین یعنی «محمد، ابوبکر، عمر، عثمان و علی» است و در نصف تحتانی مناره ساربان و در اشکال مربع به خط بنایی فرورفته بر زمینه شطرنجی و بطور به‌هم آمیخته‌ای عبارات زیر تکرار شده‌است «لا اله الا هو»، «و هو بکل شیء علیم»، «و هو السميع البصیر» (همان: ۴۲۲) (طرح‌های شماره ۲).

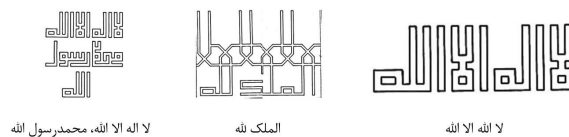
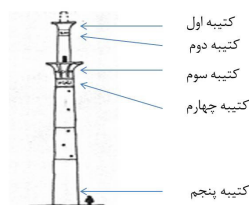

تصاویر ۲: نمایی از مناره ساربان

(سایت میراث فرهنگی اصفهان - پوپ، ۱۳۸۷: ۳۶۲).

تصاویر ۱: نمایی از مناره علی و طرح آن
(http://www.imna.ir، پوپ، ۱۳۸۷: ۳۶۲).

طرح‌های ۱: طرح مناره علی (Kleiss, 2002) و نمونه‌هایی از کتیبه‌های تزئینی آن (نوری‌الفشارکی، ۱۳۷۹: ۱۳۶-۱۳۵-۱۳۴-۱۳۳).

مناره ساربان

این مناره یکی از زیباترین مناره‌های عهد سلاجقه در اصفهان است که به‌جز شکل نعلبکی‌هایش از جهات دیگر به منار علی شباهت دارد. تنه این مناره منفرد و گرد مشتمل بر سه طبقه است و پاسنگ یا پایه ندارد، ارتفاع کنونی آن تقریباً ۴۸ متر است. تقریباً ۳۸/۵ متر بلندی قسمت پایینی و ۶/۲ متر بلندی قسمت وسط و ۲/۵ متر بلندی قسمت بالا است و محیط قاعده‌اش ۱۴ متر است و قطر قاعده‌اش در پایین ۴/۰۴ متر و در کلفتی دیوار بیرونی در مدخل پلکان ۷۲ سانتی‌متر

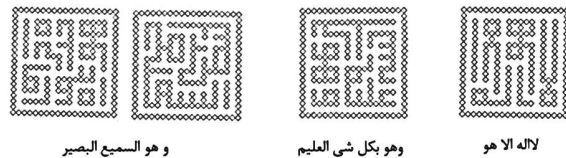
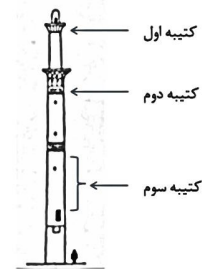
که میله مناره بر بالای آن قرار گرفته است، شکل هشت‌ضلعی دارد. پنجره بزرگی در قسمت بالای مناره، در ثلث دوم بدنه، رو به سمت جنوب است (حاتم، ۱۳۷۸: ۶۰). این مناره همانند دیگر مناره‌های پیش گفته دارای تزئینات وسیع آجرکاری و کتیبه‌های کوفی و بنایی و گلداز و خط نسخ است. نقوش تزئینی آجرکاری عبارتند از نقوش گل و بوته‌های ساده، مشبک‌های هشت‌ضلعی و ستاره‌های شش پر در میان آن. کتیبه فوقانی مناره به خط کوفی آجری برجسته بوده بر زمینه آجری و مشتمل بر پنج آیه اول سوره «طه» (طه، مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى، إِلَّا تَذَكَّرَ لِمَنْ يَخْشَى، تَنْزِيلًا مِّمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ الْعُلَى، الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى) و در قسمت فوقانی قاعده یا سکوی مناره به خط ثلث برجسته بر زمینه آجری کتیبه دیگری با مضمون ذکر نام خلفای راشدین که از بین‌رفته و تنها نام علی از آن باقی‌مانده، نقش بسته است «بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله وحد لا شريك له، محمد رسول الله صلى الله عليه خیر الناس بعد رسول الله صل الله عليه... علی بن ابیطالب رضی الله عنهم اجمعین» (آزاد، ۱۳۹۳: ۴۹). به همین ترتیب بر روی یکی از اضلاع قاعده مناره بر زمینه آجری ساده، کتیبه‌ای شش سطری به خط کوفی برجسته است که بانی مناره را معرفی و سال اتمام آن را ۵۱۰ هجری تعیین می‌کند (همان: ۴۹، حاتم، ۱۳۷۸: ۶۰- تصاویر شماره ۴).

تصویر شماره ۳: مناره چهل دختران (<http://www>).

تصویر ۳: مناره چهل دختران

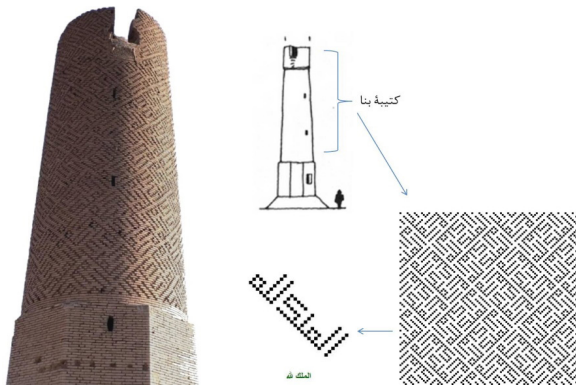
<http://www.isfahan.org.uk>، پوپ، ۱۳۸۷: ۳۶۱.

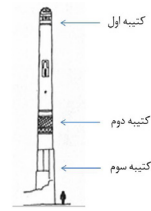
طرح ۲: طرح مناره ساربان (Kleiss, 2002) و کتیبه‌های تزئینی آن (نوری الفشارکی، ۱۳۷۹: ۱۶۱-۱۵۸).

مناره چهل دختران

مناره مزبور در پایان جهت شمالی جوباره محل سکونت یهودیان واقع بوده و گویا در زمان‌های قدیم متصل به عمارتی بوده که اکنون اثری از آن نیست و ارتفاع آن را از ۲۱ تا ۲۹ متر گفته‌اند و ظاهراً مقداری از سر آن افتاده است. این مناره را سکنه اطراف به نام مناره گارلنگ و یا گارلند می‌نامند و شاید از آن نظر بوده که مبلغی مسیحی در اوائل قرن چهاردهم در آن اطراف ساکن و یهودیان را تبلیغ می‌کرده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۴۱۷-۴۱۵). از لحاظ قدمت، اولین مناره تاریخ‌دار که در شهر اصفهان شناخته شده، مناره چهل‌دختران است. بانی این مناره ابی‌الفتح بن محمد بن محمد بن عبد الواحد الهوجی بوده و در دوره محمد بن ملک‌شاه سلجوقی ساخته شده است. مناره چهل‌دختران از آجر پخته ساخته شده و میله‌ای است مدور به بلندی ۲۴ متر که بالای آن از قسمت پایین باریک‌تر و چون ۵ متر بلندی فیلیپای آجری را نیز به این ارتفاع بیفزاییم ارتفاع مناره ۲۹ متر می‌شود و ظاهراً ۱ متر از نوک آن نیز از بین رفته است. قطر دایره میله مناره در پایین ۲/۹ متر و کلفتی بدنه مناره ۵۵ سانتی‌متر است. در نوک مناره قطر دایره میله ۲/۳۳ متر و کلفتی دیوار ۵۵ سانتی‌متر و قطر ستون گوش درونی ۳۳ سانتی‌متر است (آزاد، ۱۳۹۳: ۴۷- تصاویر شماره ۳). سکویی

تصاویر ۵: مناره گار، طرح و کتیبه تزیینی آن
(Kleiss,2002 -http://www.kufic.info).

تصاویر ۴: طرح مناره چهل دختران (Kleiss,2002) و تصاویری از کتیبه‌های آن (آزاد، ۱۳۹۳: ۴۸).

منار بسطام

منار آجری مجموعه بسطام در سمت شرق مسجد بایزید و متصل به آن واقع شده است و برطبق کتیبه کوفی آجری آن متعلق به سال ۵۱۴ هجری است. ارتفاع این مناره براساس کتاب گنج دانش و مرات البلدان ۲۵ ذرع بوده و حال آنکه ارتفاع امروزه مناره ۱۴ متر بیشتر نیست (حاتم، ۱۳۷۸: ۶۲-۶۰). این مناره دارای دو کتیبه آجری است که بر یکی از آن‌ها آیه‌الکرسی نوشته شده و دیگری که به‌طور وضوح خوانده نمی‌شود، عبارت «سنه اربع عشر خمسانه» را در بردارد:

«اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ»

در قسمت فوقانی منار به‌وسیله چند ردیف آجر چینی ظریف و هنرمندانه تاج منار را به‌وجود آورده‌اند. پلکان‌های منار صورت مارپیچی است و به‌وسیله سوراخ‌هایی که در بدنه منار تعبیه شده نور داخل آن تامین می‌شود. این مناره دارای تزئینات آجرکاری در طرح‌های هندسی گل و برگ است (مخلصی، ۱۳۵۹: ۲۲۲- کیانی، ۱۳۷۷: ۱۷۹- تصاویر شماره ۶).

مناره گار

به موجب کتیبه کوفی آجری که در قاعده مناره موجود است، مناره گار در سال ۵۱۵ هجری، به وسیله یکی از شخصیت‌های معروف محل به نام «ابوالقاسم بن احمد» که در کتیبه از او به نام «سید الروساء» یاد شده ساخته شده است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۸۳-۱۸۲، حاتم، ۱۳۷۸: ۶۳). این مناره میله‌ای است مدور منفرد ساخته شده با آجر و با نوک فرو ریخته که برپایه ۸ ضلعی برپا شده است. پایه که بتدریج از ضخامت آن کم می‌شود ۴/۸ متر بلندی دارد مدخل در ضلع جنوب شرقی پایه و درست در ارتفاعی قرار دارد که سابقاً در سطح زمین بوده، قطر میله مناره در پایین تقریباً ۵/۵ متر است. ضخامت دیواره مناره ۷۴ سانتی‌متر است (جعفری‌زند، ۱۳۷۷: ۸-۷). در قسمت فوقانی چهارضلع پایه، کتیبه‌ای در یک سطح به خط کوفی وجود دارد که با آجر معرق ساخته شده و از شمال شرقی شروع می‌شود و به سمت شرق می‌رود. در پایین این کتیبه بر دو ضلع از پایه کوربندهای پهن آجرها که به عمق تقریباً ۵ میلی‌متر با گچ بندکشی شده است به صورتی قرار گرفته که کتیبه‌ای به خط نسخ^۳ قائم الزاویه را به وجود آورده است. این خطوط دارای انحراف ۴۵ درجه است. خطوط بدنه مناره به خط کوفی بنایی بر زمینه شطرنجی آجری تکرار جمله «الملك لله» است (همان: ۸- تصاویر شماره ۵).

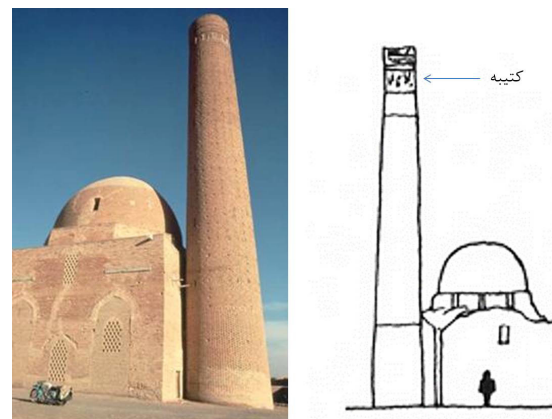
این مناره در دهکده زیار و در ساحل جنوبی بستر زاینده رود در ۳۳ کیلومتری شرق اصفهان است. اهمیت این مناره از این جهت است که تنها نمونه از مناره‌های سه طبقه اصفهان است که تاکنون به حالت اصلی خود باقی مانده است. مناره دارای پایه‌ای هشت ضلعی آجری، منفرد و مجزا است که در میله گرد بالای آن نیز از آجر و کاشی فیروزه‌فام استفاده شده است. در این مناره هر طبقه از طبقه پایین‌تر باریکتر ساخته شده و در میان هر طبقه تاج یا کمربندی دیده می‌شود. ارتفاع آن بالغ بر پنجاه متر است. در ساختمان این مناره، تزئینات آجری و کاشی‌کاری مختلفی به کار رفته است. در قسمت میله پایینی مناره، همراه تزئینات آجری و کاشی‌کاری، کتیبه‌ای به خط نسخ و در قسمت فوقانی آن کتیبه‌ای به خط کوفی وجود دارد. تنه مناره در طبقه دوم، در چهار قسمت تزئین شده که قسمت دوم آن دارای کتیبه‌ای به خط نسخ مستطیل و مورب است. در قسمت چهارم این طبقه نیز کتیبه‌ای دیگر به خط نسخ مشاهده می‌شود. در طبقه سوم این مناره یعنی در انتهای تنه مناره، اطراف اتافک آجری، کتیبه‌ای به خط نسخ از کاشی فیروزه‌فام به کار رفته است. کتیبه دیگر این مناره که به خط کوفی برجسته با کاشی فیروزه‌ای بر زمینه آجری ساده در قسمت فوقانی مناره است، شامل آیه ۳۳ سوره فصلت «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَ عَمِلَ صَالِحًا وَ قَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» و همچنین جمله «الله اکبر»^۴ است (حاتم، ۱۳۷۸: ۷۱-۶۹- تصاویر شماره ۸). بنابر نظر مایرون بمنت سمیت سال ساختمان این مناره بین سال‌های ۵۵۰ تا ۶۸۸ هجری است و خانم گذار آن را متعلق به اواسط قرن ششم هجری می‌داند (همان: ۷۱). این مناره در مسیر شاهراه‌های ارتباطی و یا در حاشیه بیابان قرار دارند و این خود مؤید نظریه استفاده از آن به عنوان میل راهنما است (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۱۵۶).

تصاویر ۶: مناره بسطام و محل قرارگیری کتیبه‌های آن (پوپ، ۱۳۸۷: ۳۶۰- Kleiss, 2002).

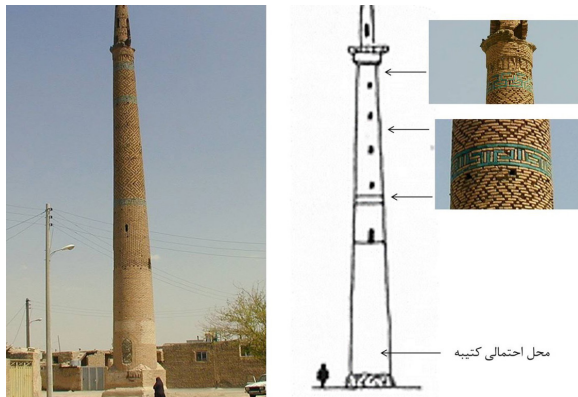
مناره برسیان

این مناره منفرد و مدور که آجرهایش با ملاط گچ نصب شده است دارای قطر ۵/۷۵ متر از سطح زمین و ۴/۲ متر در بالا و ارتفاعی در حدود ۳۵ متر است (حاتم، ۱۳۷۸: ۵۵). قسمت پایین آن آجرچینی ساده است ولی قسمت‌های بالای آن دارای تزئینات آجری است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۷۵-۱۷۴). روشنایی داخل مناره توسط پنجره‌های باریک و عمودی پخ شده، تأمین می‌گردد. در وسط مناره، پنجره بزرگی رو به سمت قبله قرار دارد. تزئینات تاج مناره با بدنه آن تفاوت دارد و در این قسمت است که کتیبه مناره به خط کوفی ساده و با آجر که سال ساختمان مناره را ۴۹۱ هجری بیان می‌کند، قرار گرفته است؛ «وراکعوا و اسجدوا و اعبدوا ربکم و افعلوا الخیر لعلکم تفلحون سنه احدی و تسعین و اربعمائه» (رفیعی‌مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۸۱۴- تصاویر شماره ۷).

تصاویر ۷: مناره برسیان (Kleiss, 2002 - google.com).

مناره زیار

تصاویر ۹: مناره رهروان و محل قرارگیری تزیینات کتیبه‌نگاری آن
(http://www.isfahan.org.uk -Kleiss,2002)

تصاویر ۸: مناره زیار و محل قرارگیری کتیبه‌های آن
(http://www.isfclimbingir -Kleiss,2002)

مناره رهروان

مناره رهروان در وسط مزارع دهکده راهروان در شش کیلومتری شمال شرقی اصفهان واقع شده است. این مناره در حدود ۳۰ متر ارتفاع دارد. مناره پایه‌ای آجری، کوتاه و چهارگوش دارد که روی تنه مدوری از آجر در دو طبقه قرار گرفته است. بر فراز طبقه اول مناره نعلبکی یا تاجی دیده می‌شود که به وسیله قطاربندی ساخته شده است. در ارتفاع ۹ متری میله، لوجه مستطیلی خالی و کم عمقی دیده می‌شود که احتمالاً جایگاه کتیبه بوده است. تنه این مناره در قسمت زیرین ساده و در قسمت فوقانی شامل کتیبه‌ای به خط نسخ مستطیل مورب با گل‌ها و اشکال لوزی است که آن را از کاشی فیروزه-فام و به شیوه معرق ساخته‌اند. کتیبه این مناره که به خط نسخ و با کاشی آبی در قسمت بالای این مناره به کاررفته است مشتمل بر عبارت «لا اله الا الله صادقاً مخلصاً محمداً رسولاً لله» است (حاتم، ۱۳۷۸: ۷۲ - تصاویر شماره ۹). سال ساختمان این مناره در کتیبه آن ذکر نشده است ولی آقای سمیث تاریخ ساختمان آن را بین ۵۷۵ - ۶۸۸ هجری و بعد از مناره‌های مسجد علی و مناره ساربان می‌داند و خانم گدار این مناره را مربوط به آخر قرن ششم هجری می‌داند (هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۰۵ - حاتم، ۱۳۷۸: ۷۲).

بحث

اگر بپذیریم که در هنر تزیینات وابسته به معماری دوره اسلامی، هنرمندان طراح، کتیبه‌ها را متناسب با فضای معماری به کار می‌گرفتند، یعنی آنجا که چراغ و چراغدانی نصب بود کتیبه‌ای همچون «الله نور السموات و الارض» را به کار می‌بردند و آنجا که نقش محراب را داشت با عبارت «و هو قائم یصلی فی المحراب و..» (آیه ۳۹ سوره آل عمران) حاشیه آن مزین می‌شد (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۰۰)، می‌توان پذیرفت که کتیبه‌نگاری مناره‌های این دوره نیز مستثی از این امر نبوده و باید به دنبال ارتباطی مابین نوع معماری مناره یعنی ارتفاع بلند آن‌ها و معنای آیات و احادیث نقش شده بر آن‌ها باشیم. مطالعات صورت گرفته در کتیبه‌های به کاررفته در مناره‌های سلجوقی که در جدول شماره ۱، گردآوری شده است، نشان می‌دهد که اشاره به صفات مطلق خداوند و تأکید بر حاکمیت قدرت خداوند بر هستی، حتی در آنجاییکه تنها به ذکر بانی بنا اشاره می‌شود و با جمله «الله اکبر و یا الله ربی» به پایان می‌رسد، نقطه بارز تمامی این آیات و احادیث است. به کارگیری جملاتی چون؛ اوست شنوا و بینا، ملک و هستی از آن اوست، نیست خدایی جز خدای یگانه، اوست آگاه بر تمامی امور و آیه‌الکرسی^۵ و... که در متن جدول شماره ۱، مشخص شده است، وجه مشترک تمامی تزیینات کتیبه‌نگاری مناره‌های مورد مطالعه است که

ناخودآگاه این تعبیر و تفاسیر در ارتباط با ارتفاع این سازه، آدمی را متوجه یک مفهوم ماروایی و هستی‌شناختی می‌کند: از نظر نقش حکمی، این بناها به عنوان نماد جایگاه نور و آتش بوده‌اند و رهروان راه را در زمین یا عالم ظلمانی، به مدد آتش و نور (که کنایه از انوار الهی و معرفت و دانش است) به منزل و مقصد و حقیقت هدایت می‌کردند» (آزاد، ۱۳۹۳: ۴۰).

در نهایت به نظر می‌رسد که سیر صعودی نگاه مخاطبین به ارتفاع مناره‌ها (از پایین به سمت بالا)، حرکتی است از زمین به سمت آسمان. هنرمند در جهت باروری این نگاه و تبدیل آن به یک بینش الهی، با به‌کارگیری آیات و احادیث دینی، نگاه مخاطب را با اندیشه‌ای دینی و هشدارهایی در این باره همراه می‌کند. بنابراین مشاهده می‌شود که در تزیین کتیبه‌نگاری مناره، اوج نگاه مخاطبین یعنی بلندترین نقطه مناره‌ها، ختم به جملاتی می‌شود که احاطه قدرت الهی را بر آسمان و زمین بیان می‌کند.

در همگی آن‌ها، عظمت و قدرت خداوند یادآوری هنرمند به این وسیله مخاطب را بیدار می‌کند. نکته جالب توجه در این میان، تزیینات کتیبه‌نگاری مناره‌های برسیان و زیار است. در کتیبه‌نگاری این مناره‌ها، اگرچه هنرمند جملاتی را که همانند دیگر مناره‌ها از صفات مطلق خداوند صحبت می‌کنند، به‌کار نمی‌گیرد، ولی در جملاتی طولانی، انسان را دعوت می‌کند به «رکوع کنید و سجده به جا آورید و پروردگارتان را پرستش کنید و کار خیر انجام دهید تا رستگار شوید» و یا «گفتار چه کسی بهتر است از آنکس که دعوت به سوی خدا می‌کند و عمل صالح انجام می‌دهد و می‌گوید: من از مسلمین هستم (از تسلیم شدگان هستم)». در این مناره‌ها نیز، دعوت انسان به پرستش خداوند و نیکویی و رستگاری او در این عمل نهفته است. بنابراین می‌توان مطالعه موردی کتیبه‌نگاری این مناره‌ها را تاییدی بر این جمله دانست که پژوهشگران و محققین در باب نقش حکمی آن‌ها بیان می‌کنند؛

«بنابر تعاریف و تعابیر متعددی که از معنا و مفهوم کلمه مناره به ذهن می‌رسد (جای نور، علامت و راهنما و یا مؤذنه)،

جدول ۱: آیات و احادیث به‌کاررفته در تزیینات کتیبه‌نگاری مناره‌های سلجوقی (نگارندگان).

نام مناره	کتیبه‌ها	منبع آیات و جملات دینی
مناره علی	لا اله الا الله، الملك لله، لا اله الا الله، محمد رسول الله، هو الله الذي لا اله الا هو، شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة وأولو العلم قائماً بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم*.	*سوره آل عمران، آیه ۱۸
مناره ساربان	لا اله الا الله صادقاً مخلصاً محمد رسول الله، لا اله الا هو، و هو بكل شی علیم*، و هو السميع البصير**.	*سوره الحديد، آیه ۳. **سوره شوری، آیه ۱۱.
مناره چهل دختران	طه، مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى، إِلَّا تَذَكَّرَ لِمَنْ يَخْشَى، تَنْزِيلاً مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ الْعُلَى، الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى*، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ خَيْرَ النَّاسِ بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ... عَلَى بْنِ أَبِيطَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَجْمَعِينَ.	*سوره طه، آیات ۵-۱.
مناره گار	الملك لله	؟؟
مناره بسطام	اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ*	*سوره بقره، آیه ۲۵۵
مناره برسیان	وراعوا و اسجدوا و اعبدوا ربكم و افعلوا الخير لعلكم تفلحون* سنه احدی و تسعين و اربعمائه	*سوره حج، آیه ۷۷

مناره زیار	وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ* و همچنین جمله «الله اکبر» یا «الله ربی».	* سوره فصلت، آیه ۳۳
مناره رهروان	لا اله الا الله صادقاً مخلصاً محمداً رسول الله.	؟؟

نتیجه گیری

مطالعات به عمل آمده نشان می دهد که در تزئین بناهای دوره اسلامی، متناسب با فضای معماری و کاربری آن، کتیبه های تزئینی نیز نقشی مکمل در انتقال نوع کاربری بنا و هدف غایی از حضور در این فضاها را بر عهده دارند. چنین قاعده و قانونی حتی در تزئین سایر آثار هنری دوره اسلامی نیز قابل پیگیری و مشاهده است. این پژوهش از جمله مطالعات موردی است که چنین تزئین کتیبه نگاری هدفمندی را در ارتباط با نوع معماری بنا، به تصویر می کشد. مناره های دوره اسلامی که در نگاه عرفانی و حکمی، ستون هایی میان زمین و آسمان تعبیر و تفسیر می شوند، فضاهایی اند که نگاه مخاطب را به علت مرتفع بودن آن ها از زمین به سمت آسمان هدایت می کنند. هنرمندان طراح این بناها با به کارگیری جملات و آیات دینی که متذکر صفات مطلق خداوند و نشان دهنده حاکمیت پروردگار بر هستی است، نگاه مخاطب را در این سیر صعودی بارور و در نهایت ذهن مخاطب را با اندیشه ای که حاکمیت الهی را هشدار می دهد در نقطه پایانی ارتفاع مناره ها به سمت آسمان متوجه می سازد. بنابراین می توان بیان داشت که، مضمون کتیبه های دینی و الهی نقش شده بر روی مناره ها، در ارتباط مستقیم با اصل ارتفاع در مناره های دوره اسلامی و مناره های دوره سلجوقی مورد مطالعه است.

پی نوشت ها

- ۱- برخی دیگر از منابع، این کتیبه را مشتمل بر آیات ۴ و ۳ سوره طه می دانند (آزاد، ۱۳۹۳: ۴۹).
- ۲- در برخی از منابع نوع خط این کتیبه را «نسخ» بیان می کنند (همان: ۴۸).
- ۳- در برخی منابع، این نوع خط را کوفی مربع بیان کرده اند (حاتم، ۱۳۷۸: ۶۳).

۴- برخی دیگر از محققین این جمله را «الله ربی» قرائت کرده اند (هنر فر، ۱۳۵۰: ۲۰۴، رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۸۱۹-۸۱۸).

۵- از فواید دیگر خواندن آیه الکرسی در سفر است. امام صادق (ع) می فرماید: سفر را با دادن صدقه و یا با خواندن آیت الکرسی آغاز کنید. کسی که در سفر هر شب آیه الکرسی را بخواند هم خودش در سلامت باشد و هم چیزهایی که همراه اوست. این امر نیز یکی دیگر از نشانه های انتخاب آگاهانه اینگونه آیات در تزئین مناره هایی است که کاربرد میل راهنما و علامت را در مسیر سفر داشتند.

فهرست منابع

• قرآن کریم

- آزاد، میترا. (۱۳۸۴). «بررسی تحول بناهای مذهبی دوره ساسانی به بناهای مذهبی قرون اولیه اسلامی»، رساله دکتری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، منتشر نشده.
- _____ (۱۳۹۳). بررسی سه مناره مهم دوره سلجوقی (چهل دختران، تاریخانه دامغان و مسجد ساوه)، فصلنامه مطالعات معماری ایران، شماره ۵، صص ۵۶-۳۹.
- اتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابر. (۱۳۷۸). هنر و معماری اسلامی. (دکتر یعقوب آژند، مترجم). تهران: سمت.
- پوپ، آرتور اپهام و فیلیس اکرمین. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران. (نجف دریابندی و دیگران، مترجمان). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- جعفری زند، علیرضا. (۱۳۷۷). «مسجد و مناره گار»، مجله باستان پژوهشی، شماره ۲، صص ۸-۶.
- حاتم، غلامعلی. (۱۳۷۸). معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان. تهران: ماجد.
- دانشنامه جهان اسلام. (۱۳۸۷). جلد ۱۲، (چ- ح). تهران.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. (۱۳۵۲). آثار ملی اصفهان. تهران: چاپخانه اتحاد.

- زمانی، عباس. (۱۳۵۱). «منار و مناره تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران». *مجله هنر و مردم*، (شماره ۱۲۱)، صص ۶۲-۷۲.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۴). «نقش تزئینی و پیام رسانی کتیبه در معماری اسلامی». *کتاب ماه و هنر*، شماره ۹۰-۸۹، صص ۹۴-۱۰۸.
- فاضل، محمود. (۱۳۴۸). «پیدایش مناره در اسلام». *مجله هنر و مردم*، شماره ۷۷-۷۸، صص ۵۲-۵۶.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۹). *معماری ایران دوره اسلامی*. تهران: سمت.
- گدار، آندره. (۱۳۷۸). *آثار ایران*. (محمدتقی مصطفوی، مترجم) ج ۲، انتشارات آستان قدس.
- مخلصی، محمدعلی. (۱۳۵۹). «شهر بسطام و مجموعه تاریخی آن»، اثر، شماره ۳-۴، صص ۲۰۹-۲۴۵.
- نوری الفشارکی، شهبانو. (۱۳۷۹). «بررسی و مطالعه هنر معماری مناره‌های عهد سلجوقی در شهر اصفهان»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، منتشر نشده.
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. تهران: چاپخانه زیبا.
- هیلن‌براند، رابرت. (۱۳۸۰). *معماری اسلامی*. (باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، مترجم). تهران: روزنه.
- Kleiss, W. (2002). **MINARET, Encyclopædia Iranica**.
- Taghizadeh, Katayoun. (2012). **Islamic Architecture in Iran, A Case Study on Evolutionary of Minarets of Isfahan**, *Architecture Research*, 2(2): 1-6.
- <http://www.imna.ir>
- <http://www.isfahan.org.uk>
- <http://www.kufic.info>
- <http://www.isfclimbing.ir>
- <http://www.isfahan.org.uk>

Inscription of Quranic Verses on the Saljoughi Minarets

Majid Sarikhani¹, Akbar sharifinia², Tayebeh Shakarami³

1- Faculty member, Department of Archaeology, Shahrekord University

2- Masters of archeology, University of Tarbiat modares (Corresponding Author)

3- Student of M.A in Art Research, Payam Noor University

Abstract

In the wide spectrum of Islamic art and culture, architecture is the manifestation of divine verses and the sayings of prophets and holly and selected people. Such buildings, including mosques and minarets, can be regarded as the most prominent works reflecting the Islamic thought during their constructing and decorating. Minarets, with religious and nonreligious applicability, are embroidered with varieties of geometric and inscription designs. The main objective of this study is investigating and evaluating the place of the inscriptions in Saljoughi minarets' decorations. This study tries to answer this question: which kind of religious concepts and themes the holly verses written on the minarets are representing of? The framework of this study is steady upon this hypothesis that the artists who made inscriptions on the minarets such as Chehl Dokhtaran, Minare Gar, Ziar and Sareban, beside of trying to indicate and focus on the absolute traits of Allah through employing verses like Ayatol Korsi , aimed to make a purposeful combination of the height of the minarets and the motifs of the inscriptions which indicate God's sovereignty over the world. Due to their height, Islamic minarets which are interpreted as the pillars between earth and heaven according to the theosophical point of view, guide the view of the audience from earth to the sky. By applying the sentences and religious verses indicating the absolute rule of God, artists who designed these monuments have fertilized the view of the audience during this ascendant. So, it could be indicated that the concept of the inscriptions drawn on the minarets has a direct relation with the height of the Saljoughi and Islamic minarets which have been investigated in this study. This study has been conducted through descriptive-analytical method, using library investigations.

Key words: Saljoughi, Minaret, Inscription, Absolute Traits of God.

1- Email: sarikhanimajid@yahoo.com

2- Email: akbarsharifinia@yahoo.com

3- Email: m.shakarami65@gmail.com